

KIRÁLY GÁBOR, KOVÁTS GERGELY (SZERKESZTŐK): A TUDOMÁNY EXPANZIÓJA Tudományszociológia a mai Magyarországon

A Király Gábor és Kováts Gergely által szerkesztett, *A tudomány expanziója* címet viselő blokk az *Educatio* folyóirat 2022-es második számában jelent meg, s a hazánkban sajnálatosan ritkán kutatott témával, a jelenkori magyar tudományos élettel foglalkozó tanulmányoknak ad teret. A szerkesztők saját bevezetőjükkel együtt hét, viszonylag különböző módszerű cikket szednek csokorba. A cikkeken átívelő motívum a tudomány expanziójának hatása a felsőoktatás működésére.

A szerkesztők két fontos területre összpontosítanak: egyrészt a kutatás funkcióinak differenciálódására, a különböző funkciók közötti feszültségekre, másrészt az itthon is tapasztalható publikációs kényszerekre. A szám cikkeiben egyfelől empirikus (főleg interjúkat vagy publikációs adatbázisokat használó, a társadalomtudományok oktatása és kutatása körüli témákat elemző, sokszor publikációs gyakorlatokkal kapcsolatos) vizsgálatokról számolnak be a szerzők, másfelől, elméleti fejtegetéseket olvashatunk, szakirodalmi összefoglalásokkal gazdagítva.

A szerkesztők bevezetőjükben a kutatás differenciálódásának leírásánál központi fontosságúnak gondolják a gibbonsi, első/második mód közötti megkülönböztetést: az autonóm kutatókra és kutatási intézményekre, a diszciplínák saját taxonómiájára alapuló kutatási mező átalakul, más társadalmi csoportok, laikusok számára is nyitottá, felhasználásorientálttá válik, és nem tudományos szempontok is figyelembe vétetnek, amikor megítélik a tudományos teljesítményeket. Simon Marginson fogalomkészletét Király és Kováts arra használják, hogy felvázolják, a kutatás különböző társadalmi funkciói hogyan teljesülnek az első/második módban működő tudományban. A hat funkció a következő: a tudományos intézmények lehatárolása más intézményektől, a tudományos diskurzusokba való belépéshez szükséges képességek és igények megtanítása, a kutatók rangsorolása, a kutatóintézet/egyetem *brandingje*, a gazdasági innováció, valamint a tudás és kreativitás terjesztése. A szerzők – nagyon helyesen – rámutatnak arra az itthon is megfigyelhető tendenciára, hogy az innovációs funkció előtérbe helyezésével szinte „természetesen” szorúlnak vissza olyan kutatási témák (például a társadalomtudományok köréből, írják a szerkesztők), amelyek a kormányzat számára kényelmetlen problémákkal foglalkoznak.

A publikálj vagy pusztulj kultúráról nemcsak a bevezetőben olvashatunk, hanem több tanulmány is foglalkozik egyik-másik vetületével: a blokk szerkesztői

is leírják, hogy a rövid távú publikációs nyomás, a folyóirat-fetisizmus háttérbe szorítja a felfedezést, a kísérletezést, az újítást, viszont erősíti a tudományos konformizmust – gyakorlatilag sokszor unalmassá téve a tudományos publikációkat, amelyek egyre inkább apró jelenségekkel foglalkoznak, hogy egy-egy kutatás eredményeit minél több cikkben el lehessen sütni. Ehhez kapcsolódóan Primecz Henriett és Baksa Máté a társadalomtudományi publikációs gyakorlatokban rejelő izomorfizmust vizsgálják szakirodalmi összefoglalójukban. Leírják, hogy a tudományos publikációk egységesülnek, a folyóiratoknál kialakult normák még jobban rögzülnek, a kritériumokat a már hatalmon lévők generálják, érvényesül a Máté-hatás (amikor is azok jutnak jó kutatási s ezáltal még több publikációs lehetőségekhez, akik már amúgy is előnyös pozícióban vannak), s a publikálási folyamat öncél lesz: a tartalom lényegtelenné válik, a hivatkozás lesz a legfontosabb.

Egy furcsa, de beszédes, a magyar tudományos életre jellemző ellentmondást figyelhetünk meg a blokkba tartozó néhány tanulmány között, de már magában a szerkesztői bevezetőben is. A szerkesztők hangsúlyozzák a publikálj vagy pusztulj kultúra számos hátrányát, sőt, felhívják arra is a figyelmet, hogy a tudomány fent említett hat funkciója nem mindig eredményez jó publikációs *output*okat: például a tudomány gazdaságélénkítő funkciójának szem előtt tartása nem feltétlenül vezet ahhoz, hogy sok publikáció születik, ami egy másik funkció betöltéséhez viszont elengedhetetlen, méghozzá a kutatók/intézmények nemzetközileg előkelő ranghelyre kerüléséhez. Egyúttal viszont azt is sérelmezik a szerkesztők, hogy a hazai publikációs teljesítmények jelentősen elmaradnak a nemzetközi mintázatoktól – amely állítás, úgy tűnhet, magától értetődő tudás egyesek számára, például Háló Gergő és szerzőtársai számára is, akik szintén írtak a recenzált blokkba. Valójában azonban még mindig hiányoznak a magyar tudomány-szociológiából azon elemzések (ilyenekkel a szerkesztők sem tudják alátámasztani ez irányú állításaikat), amelyek összehasonlító módszerekkel vizsgálják a hazaihoz hasonló kutatói fizetésekkel, munkateherrel sújtott nemzetek saját nyelvű, tehát nem angol és nemzetközi publikációs teljesítményeit, elemezve a publikálási lehetőségek strukturális feltételeit is.

A siralmas hazai kutatói fizetéseket, nagy munkateherrel a blokk két írása is érzékletesen bemutatja amúgy, ezért is értetlenkedhet egy keveset a recenzens Király és Kováts amúgy kiváló bevezetőjének elolvasása után. Hordósy Rita és Jennifer Norris a hallgatói létszámadatokat vizsgáló, valamint 2020-as interjúikkal dolgozó kutatásukban azt vizsgálják, hogy különböző egyetemeken dolgozó oktatók és hallgatók hogy látják a hazai szociológiai tudástermelést a saját életükben. Rámutatnak, hogy sokan csak másodállásokkal, sokféle projektben való részvétellel tudnak megélni, a tantervek kötöttek, rugalmatlanok, és az alacsony fizetések magas óraterheléssel és sok adminisztrációval párosulnak. A szerzők a hallgatókkal készített interjúk alapján egy ideális egyetemi kurrikulum sarokköveit is felvázolják, amelyekben talán sok meglepetés nincs, de fontos volna ezeket

szem előtt tartani manapság is: minőségi, de kollegiális hangulatú szakmai oktatás, valamint kutatásokban való részvétel. A szerzők sajnálják, hogy helyszűke miatt nem tárgyalják a tágabb politikai kontextust; például a recenzens szerint az egyes intézmények közötti különbségek egy későbbi kutatás során érdekesebbek lehetnének, hiszen a magyarországi egyetemalapítványosítási folyamat eredményeképpen a kutatói pálya heterogénebbé vált, az intézmények közötti pénzügyi különbségek is jelentősen nőttek, amelyek hatása vélhetően látható a kutatói kötelezettségek és lehetőségek terén is.

Juhászné Klér Andrea, Kun Zsuzsanna és Toarniczky Andrea menedzsment-fókuszú tanulmányukban a *work hard* kultúrát azonosítják az egyetemen, ahol túl sokat, rossz körülmények között kell dolgozni. Az így szervezett tudományos munkában is lakozik többféle örömforrás, amit a szerzők, Morten T. Hamsen tipológiája alapján, egy gazdasági egyetemen készített interjúkkal illusztrálnak: kutatási feladatok végzése közben érzett öröm; a feladatok teljesítése által kiváltott öröm; kreativitás a kutatás során; folyamatos fejlődés stb. A *work hard* kultúrával való megküzdéshez is kaphatunk sokak által ismételt, kétségtelenül hasznos, de néha nehezen megvalósítható tippeket: jól illeszkedő, korlátozott számú szerep vállalása, fontos támogatók megszerzése, a megbeszélések számának csökkentése stb. A szerzők szerint ezek az (átmenetileg hasznos) védekező mechanizmusok és a kutatói lét örömei sem vezetnek itthon ahhoz, hogy egy fenntartható kutatási és publikációs gyakorlat valósuljon meg, mert azokhoz kulturális változások sürgősen kellenének. De valójában pontosan mi kell ahhoz, hogy itthon is kialakuljon a pénzügyileg, mentálisan és fizikailag fenntartható tudományos élet – csak hogy a cikkben is szereplő szempontokat említsük? Ez a kérdés nem témája a cikknek, viszont mindenképp érdemes volna későbbi kutatások során empirikusan kutatni – de erre recenzión végén még röviden kitérek.

A hazai kutatói lét nehézségeinek ecsetelése és a magyarországi publikációs eredmények vizsgálata sajátosan keveredik Háló Gergő, Rajkó Andrea és Demeter Márton írásában. A szerzők a számos tudományértékelési, előmeneteli rendszer közül egy spanyolt és egy lengyelt választottak ki, amelyek szerintük jó gyakorlatot képviselnek. Az a közös bennük, hogy csak a megjelent publikációkat és azok tudományometriai jellemzőit veszik figyelembe. A szerzők dicsérik a *tudománymetria.com* oldalt is, amely szerintük itthon is a kívánt irányba tereli a tudományfinanszírozást, mivel a metrikákon alapuló rendszernél még nem javasolt senki jobbat (ezek a szerzők is megemlítik a Máté-hatást vagy a körbehivatkozást egy-egy intézményen belül, amely a publikáció valós minőségét elkendőzi). Bemutatják az egyetemi előmeneteli rendszer három európai modelljét, amelyeket a központi szabályozás erőssége és formalizáltsága különböztet meg egymástól. A szerzők ezután olyan *policy* javaslatokat említenek, amelyek Magyarországon is – ahogy fogalmaznak – kiszolgálják a „felsőoktatásban eluralkodó, új, piaciorientált, menedzserei kultúrát”: mentorprogramokkal, kapcsolatépítéssel a fiatalok

számára, publikációs és kutatási lehetőségek, hosszú távú finanszírozási modellek kialakításával. Ezek a javaslatok a recenzens szerint valószínűleg nem csak az egyetemeken megjelenő, piacorientált menedzseri kultúra iránt feltétlen elkötelezettek körében találnának támogatókra.

A tudomanymetria.com weboldalról, amelyet Háló és szerzőtársai melegen ajánlanak a döntéshozóknak, ezen folyóirat hasábjain már megjelent egy beható elemzés. Sok szót ezért nem fordítanék erre, de összefoglalásképp megjegyezhetjük, hogy az ezen a weboldalon tapasztalható, a Q1-es és magas impaktfaktoralal rendelkező cikkek előtérbe helyezése felerősíti azt a folyamatot, amelyet amúgy a recenzált blokk több kutatója is említ (de nemzetközileg is egyre nagyobb irodalma van): a kutatási eredmények szalámizását, az innovatív ötletek háttérbe szorítását – sőt, mivel több kutatási területen belül nincs sok Q1-es folyóirat, vagy sok impaktfaktoralal rendelkező lap, bizonyos kutatási témák háttérbe szorulnak egy-egy diszciplínán belül is. Az is kérdéses marad, hogy miért pont a spanyol és a lengyel mintát vették alapul Háló és szerzőtársai az előmeneteli rendszerhez javasolt jó gyakorlatok bemutatásánál. Annyira erős a lengyel és a spanyol publikációs teljesítmény? Pedig mondjuk választhatták volna az amerikai *tenure track* rendszert is, amely kiterjedt, sokszereplős *peer review*-n alapul, nem automatikusan generált tudományometriai mérőszámokon – és az amerikai publikációs eredmények nyilvánvalóan kimagaslóak.

A szerzők továbbá bírálják a hazai kutatói publikációs aktivitást, amit két, magyarországi egyetemi tanárok körében végzett empirikus kutatásra való hivatkozással támasztanak alá. Az egyik 2019-es kutatás többek között azt vizsgálta, hogy azok, akiket legfeljebb három éve neveztek ki társadalomtudományos egyetemi tanárnak, megfelelnek-e azoknak az új publikációs elvárásoknak, amelyeket 2019 őszétől vezettek be az új egyetemi tanári pályázatok bírálatához. (A szerzők által idézett cikk tehát később elfogadott szabályokban foglalt követelmények teljesülését vizsgálja olyan egyetemi tanároknál, akik kinevezésekor ezek a követelmények még nem voltak érvényben – de ennek a recenzióknak nem tárgya az a cikk.) A másik a hazai egyetemi tanárok publikációs tevékenységét kutatta, diszciplináris bontásban. Sajnos ezek a kutatások nem végeznek nemzetközi összehasonlítást, tehát kevésbé relevánsak a hazai (társadalomtudományos, de bármelyik diszciplínájú) publikációs teljesítmények globális tudományos mezőben való elhelyezésekor (ami Háló és szerzőtársaik aspirációja); hiszen csak összehasonlító vizsgálatokkal tudnánk megítélni a hazai publikációs output erősségeit és gyengéit – honnan is lenne máskülönben mércénk a bírálathoz?

Háló és szerzőtársai több ponton hevesen bírálják a magyarországi átláthatatlanságot, instabilitást, az informalitások túlzott szerepét a tudományos életben – nagyon jó volna, ha ezekről valóban születnének módszeres empirikus vizsgálatok (ehhez számos remek szociológiai vagy antropológiai módszer és fogalomkészlet áll rendelkezésünkre). Hiszen nyilván sok kutatótársunknak vannak ez

irányú tapasztalatai (mondjuk az informalitások kisebb-nagyobb szerepe nemcsak a magyar tudományos életre jellemző, hanem máshol és más területeken is megfigyelhető), viszont az empiria hiánya miatt megalapozatlannak tűnnek a cikkben olvasható, sokszor eléggé sommás kijelentések, s ez szokatlan egy tudományos igényű írásnál.

Marek Kwiek tanulmánya a szerkesztők bevezetőjében olvasható, a tudomány funkciójáról való gondolkodást folytatja. Kwiek abból indul ki, hogy a kutatás és a felsőoktatás (de főleg annak infrastruktúrája) túlnyomórészt nemzeti finanszírozású, viszont az egyetemek nemzetközi versenyében szerzett különböző helyezések miatt jelentős különbségek adódhatnak egy országon belül az intézmények presztízse és pénzügyi lehetőségei között. Az elitintézmények továbbá a nemzetállamok ellenőrzésén kívül működnek, állítja a szerző, ami nem feltétlenül érthető: mit jelent itt vajon az ellenőrzés? A globális, illetve a nemzetállami szintű magyarázatok a cikkben kb. itt megállnak, és a szerző a kutatói, alulról építkező világszintű hálózatokra vezeti vissza a tudomány globális dinamikáját. Kwiek egyik fő mondanivalója, hogy a tudomány hálózatosodik, mert egyre több tudós működik együtt egymással. A hálózatok fő mozgatórugói a kíváncsi, de egyben hírnévre és elismerésre, valamint kutatási pénzekre vágyó kutatók (a hazai kutatói aspirációkról a recenzált lapszámban bemutatott empirikus kutatások alapján pontosabban tájékozódhatunk). Meglepő, a recenzens számára nem igazán belátható módon Kwiek arra a következtetésre jut, hogy világszinten a tudomány – mivel már nem az állam vezérli, hanem a kutatói hálózatok – a közjó elősegítését támogatja. Az sem teljesen érthető, hogy miért írja a szerző, hogy a tudomány megvalósításának a szabályait egyre inkább a kutatók, és nem a „nemzeti hatóságok” határozzák meg (mikor határozták meg a tudomány módszereit hatóságok?). Kwiek szerint a hálózatosodás miatt a tudományos világ alakulásában a nemzeti szabályozókhoz, tehát a *policy* döntésekhez képest felértékelődik a tudósok nemzetközi publikációs együttműködésekre vonatkozó individuális döntéseinek szerepe – egy állítás, amelyet a cikk nem igazán próbál bebizonyítani.

Írásának második felében Kwiek a tudomány globalizációját a *Scopus*-ban szereplő, magas idézettségű, valamint a legmagasabban rangsorolt folyóiratokban megjelenő, maximum négyéves cikkek számával méri, országonkénti bontásban tárgyalva az adatokat. Magas idézettségű cikkekben a szerző innovációs potenciált lát – ennek a Primecz és Baksa által írtak, de maguk a blokk szerkesztői is talán ellentmondának, hisz mindkét tanulmányban azt olvashatjuk, hogy a publikálási nyomás és a peer review rendszer nem feltétlen segíti elő az újító tartalmú írások megjelenését. Kwiek maga – helyesen – felvázolja, hogy milyen komoly korlátai vannak, amikor a globalizáció mérését a fent leírt módon operacionalizálja. A recenzensben felmerül, hogy esetleg még számításba lehetett volna venni legalább az országok különböző gazdasági helyzetét vagy a kutatók számát (ezeket az adatokat viszonylag könnyen meg lehetne szerezni) – főleg, ha Kwiek

maga is azt mondja, hogy az infrastrukturális feltételeket a nemzetállamok biztosítják a tudománynak. Amint még egy elemzési réteget bevezet a szerző, máris izgalmassá válnak az eredmények, mert rámutat arra, hogy milyen diszciplináris különbségek mutatkoznak a természet-, a bölcsészet- és a társadalomtudományok között a nemzeti és a nemzetközi együttműködések számában, és ez hogyan vezet ahhoz, hogy a bölcsészettudományok hátrányos helyzetbe kerülnek, mert az egyéni teljesítmények kicsinek tűnnek (például, mert a bölcsészek kevesebb cikkben szerepelnek mint szerzők, de azokba átlagosan több időt kell befektetniük, mert nagyobb valószínűséggel írják egyedül).

Kutrovátz Gábor esszéjében a tudáshoz való viszonynak mint fogyasztói attitűdnek jellemzésére vállalkozik. A szerző számos gondolata intuitíven igaznak tűnik: Kutrovátz szerint a kortárs fogyasztó szükségleteinek kielégítésére használja a tudományt, a szórakoztató mivolt, a hasznosság vagy az aha-élményfaktor alapján válogat a számára felkínált tudástermékek közül. A szerző szerint napjainkban a tudásfogyasztó már nem hisz centralizált tudásforrásokban, hanem kognitív szubkultúrák, influenszerek felé fordul, de csak addig, amíg az ismeretek a szükségleteit elégítik ki. Tévedéseit nem szívesen ismeri fel (bár ez talán a korábbi idők embereire is igaz volt, jegyzi meg a recenzens), és idővel rá is un tudáselemekre. Idegenkedik a tanulási kényszertől, disszenzust keres, fogékony az „alternatív tényekre”. Úgy tűnik, Kutrovátz ideálja egy olyan ember, aki felelősséget vállal az általa felhasznált ismeretek következményeiért – ebből a szempontból a cikk tehát (bevallottan) normatív, nemcsak elemzi a jelenkori tudásfelhasználást mint fogyasztást, hanem részben el is ítéli, a szerinte felelőtlen, irracionális, reflektálatlan és kritikátlan volta miatt. A recenzensben felmerül, hogy legfeljebb soha nem létezett ideáltípusként lehet elképzelni egy olyan laikust, aki mégis objektíven és reálisan, felelősen és kritikusan meg tudja ítélni a tudományos tények igazságát. Talán a szerző sem vitatkozna azzal az állítással, hogy kérdéses, létezett-e egyáltalán olyan kor, amikor ilyen módon működött, működhetett a tudományos ismeretek megítélése, terjesztése, használata, recepciója. Egy ilyen etalon akkor válik az érvelés fontos elemévé, amikor Kutrovátz általános társadalmi célokat és konkrétabb szakpolitikai javaslatokat is tesz a tudomány autonómiájának védelmében, a fogyasztói attitűdökkel folytatott harcban: azt javasolja, hogy finanszírozza elsősorban az állam a kutatásokat s ne piaci elvek alapján, valamint, hogy segítsük elő a tudatos és felelősségteljes emberi attitűdök kialakulását a társadalomban. Ez utóbbit a szerző szakértőkre alapozó, tudományos infrastruktúrákkal megtámogatott kontrollal, valamint az ismeretfogyasztási attitűd „káros következményeit” ellensúlyozni tudó közoktatás fejlesztésével érné el – kétségtelenül nemes és támogatandó célok ezek.

A kutatók pénzügyi lehetőségeit, munkakörülményeit leíró írások a blokkban kutatókkal készült interjúkon alapulnak, amelyek értékes dokumentumai a jelenkori hazai tudományos életnek. Érdemes volna mindazonáltal a magyar tudományszor-

ciológiának a makroszintet is módszeresebben bevonni az elemzésbe. Egy ilyen elemzés – például a publikációs eredmények magyarázatára, de más tudományos jelenségekre is – nem főleg csak individuális, az egyének képességeivel, motivációival, vágyaival, aspirációival operáló fogalomkészletet használna, hanem többek között a tudományos intézmények pénzügyi helyzetét, hatalmi működéseit vagy az országos/intézményes tudománypolitikák szerepét is vizsgálná; tehát a hazai tudományos mezőnek a komplex, társadalmi okokra és mechanizmusokra szintén rámutató elemzését is felvállalná. A jelenkori hazai tudományos élet megítélése szempontjából a recenzens szerint (de ez nyilván valamelyest szubjektív) nem feltétlen az a legfontosabb, hogy hány impaktfaktorial rendelkező vagy Q1-es cikket jelentettek meg a kutatók, hanem hogy a hazai tudományos életnek számos, a recenzált blokkban is behatóan tárgyalt eleme, például a publikációs gyakorlatok, a mindennapi kutatói/oktatói munka minősége, vagy a laikusok és a tudósok viszonya milyen strukturális feltételek mellett, kulturális vagy épp hatalmi viszonyok és kényszerek, cenzúrák és öncenzúrák által behatárolva, gazdasági, intézményi vagy pénzügyi korlátok és lehetőségek közepette értelmezhető és magyarázható. És ha feltártuk a tudomány létrehozásának hazai feltételeit, ezzel a tudásunkkal felvértezve áttevezhetnénk még más érdekes vizekre is: mondhatnánk *science studies* szempontból valamit a tudományos módszerek és az általuk létrehozott tudás egyes *tartalmi* jellemzőiről is.

(*Király Gábor, Kováts Gergely szerkesztők: A tudomány expanziója. Összeállítás. Educatio, 2022. 31, 2, <https://akjournals.com/view/journals/2063/31/2/2063.31.issue-2.xml>*)

Gárdos Judit

tudományos munkatárs
Társadalomtudományi Kutatóközpont